

АНАЛІЗ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ БІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ, СПРИЧИНЕНИХ ЗМІНАМИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

За сучасних умов екологічної загрози Україна потребує ґрунтового осмислення масштабів екологічної кризи та економічних наслідків необачного використання та нищення природних ресурсів. Метою даної статті є підбиття підсумків сучасного стану екології в Україні, аналіз законодавчих засад покращення еколого-економічного балансу природоохоронних ресурсів та пошук можливих шляхів виходу з негативної ситуації.

У документі, виданому в Києві в рамках проекту ПРООНУ та Глобального Екологічного Фонду «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні» (2007), стверджується, що «особливістю України є наявність значної кількості депресивних регіональних територій зі значною екологічною деградацією». «У країні сформувалося стабільне тло хімічних мутагенних і канцерогенних забруднень атмосферного повітря, водойм, ґрунтів, що значно перевищує встановлені гігієнічні нормативи». «Значна частина населення України одержує питну воду з істотними відхиленнями від нормативів».

Окрім того, за допомогою екологічного моніторингу встановлено, що останніми роками екологічний стан у міських та сільських місцевостях неухильно погіршується, що виявляється у низці негативних явищ, починаючи від надмірного зростання вмісту токсичних речовин у питній воді та продуктах харчування і до втрати стабільності біоценозів та розвитку ситуацій, небезпечних як для здоров'я населення, так і для окремих форм виробничої діяльності. При цьому слід виокремлювати техногенні впливи на навколишнє середовище, які полягають в основному у викидах токсичних речовин, і опосередковану дію ноосферних процесів, що призводять до глобальних планетарних змін, зокрема потепління.

Як свідчать фахівці, нині серед українців зростає кількість хронічних хвороб, порушень захисних систем організму, спричинених екологічними факторами. А через низьку якість атмосферного повітря у містах з металургійною промисловістю значно підвищилися загальна захворюваність і смертність населення, зменшилася тривалість життя, зокрема серед новонароджених. Найгірша ситуація щодо забруднення повітря спостерігається в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Кривому Розі, Львові, Одесі та Запоріжжі. А вже передусім до числа найбільших забруднювачів атмосфери (з кількістю шкідливих викидів понад 100 тис. т за рік – по Україні до цього переліку зараз входять 18 населених пунктів) належать міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг і з 2005 року – Зеленодольськ (до якого відноситься Криворізька ТЕС) на Дніпропетровщині, а також місто Запоріжжя. 2006 року порівняно з 2004-м кількість шкідливих викидів у повітря від стаціо-

нарних джерел зросла у Дніпропетровській області на 26%, у Запорізькій — на 11,9%; таким чином, за щільністю викидів у розрахунку на 1 км² ці області перевищили середньоукраїнський показник у 4,35 і 1,2 разу відповідно. Також одним із найбільших забруднювачів повітря в Україні є місто Ладижин Вінницької області, де розташована велика ТЕС. Протягом 2004-2006 років кількість шкідливих викидів у повітря від стаціонарних джерел збільшилася на Вінниччині в 1,76 разу, у Києві та області — в 1,41, на Черкащині — в 1,16, Чернігівщині та Хмельниччині — в 1,06. Такий стан частково можливо пояснити тим, що технологічне обладнання, устаткування та очисні споруди, призначені для зменшення концентрації забруднюючих речовин у викидах, морально застаріли та фізично зношені.

Іншою проблемою постає ситуація з біологічним різноманіттям та біосферною рівновагою. Порушення міжвидової рівноваги в біоценозах є причиною інтенсивного розповсюдження переносників збудників різних хвороб людей і тварин. Поява в середовищі генотоксичних сполук зумовила зростання темпів мінливості вірусних і грибних патогенів. Збіднення видового складу рослинності та відповідне зменшення зеленої біомаси супроводжується падінням інтенсивності відтворення вмісту кисню в атмосфері та послабленням здатності рослинності зменшувати загазованість атмосфери. Порушення кругообігу органічної речовини, властиве сучасним агротехнологіям, призводить до швидкого й незворотного падіння родючості ґрунтів.

Активна урбанізація та бездумна людська діяльність спричиняють нищівний вплив на стан природних ресурсів. Нині в Україні умови зберігання та утилізації відходів, як правило, не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам. Це призводить до інтенсивного забруднення поверхневих і підземних вод, а також ґрунту й повітря. В Україні щороку звалища поглинають близько 1,5 тисячі га землі. Територія басейну р. Сіверський Донець у межах Луганської області є найурбанізованішим та індустріальним регіоном України, який несе величезне навантаження антропогенного впливу. Тут сконцентровано 500 великих промоб'єктів нафтохімічного, машинобудівельного, металургійного, вугледобувного комплексів, 59 великих шламо- та хвостосховищ, 11 відстійників шкідливих промстоків, 530 породних відвалів, 87 полігонів побутових відходів. До того ж при ліквідації підприємств, які мали на балансі житловий фонд, каналізаційні мережі зазвичай залишаються безгосподарними або передаються територіальним громадам без проведення капітального ремонту.

Основна маса відходів в Україні утворюється на підприємствах гірничопромислового, хіміко-металургійного, машинобудівного, паливно-енергетичного, будівельного, целюлозно-паперового та агропромислового комплексів, у більшості областей України немає полігонів для централізованого зберігання та утилізації відходів. За браком коштів і вільних земель можливості для будівництва сучасних звалищ обмежені.

Крім того, внаслідок впливу хімічних токсичних чинників у загрозливому стані перебувають джерела питної води, природні й штучні водойми.

Один з головних факторів екологічної катастрофи, що спостерігається у Причорномор'ї протягом останніх 25 років, — підтоплення територій внаслідок підйому рівня ґрунтових вод через штучно викликану меліораційними системами зміну водного балансу за несприятливих геолого-геоморфологічних умов. Значною мірою це пов'язано із невиправдано великими площами

сільгоспугідь взагалі та площ зрошуваних земель зокрема, нераціональною структурою посівів (домінування зернових культур). З 1982 року частка підтоплених площ зросла на Миколаївщині з 3,04 до 52,12%, на Одещині — з 4,2 до 40,6%, на Херсонщині — з 2,14 до 36,68%, у Криму — з 4,15 до 16,39%. Здебільшого саме завдяки цьому аналогічний показник по Україні зріс із 11,28 до 21,47%.

Загалом, за даними Держводгоспу, протягом другої половини ХХ століття у нас зникло близько п'яти тисяч малих водостоків, а це невідворотно веде до деградації великих річок.

На Дніпропетровщині внаслідок діяльності уранодобувної та уранопереробної промисловості накопичено більш ніж 90 млн. т радіоактивних відходів, які зберігаються у дев'яти хвостосховищах м. Дніпродзержинська та двох — поблизу м. Жовті Води. Значна кількість відходів колишнього ВО «Придніпровський хімічний завод» у Дніпродзержинську (близько 80%) знаходяться у сховищах, що збудовані без проектів і не мають спеціальної гідроізоляції. Аналогічні проблеми є й на сході Кіровоградщини. В обох цих областях мають місце есхаліяція (витік) радону з поверхні хвостосховищ та відвалів уранодобувних шахт, перенесення радіонуклідів з частками пилу на значні відстані від основного джерела забруднення, скиди забруднених шахтних вод та змив радіоактивних речовин поверхневими водами із забруднених проммайданчиків шахт у природні води, великі за об'ємами відвали гірських порід та позабалансової руди, які розташовані в межах населених пунктів.

Іншою проблемою постає наявність непридатних і заборонених до використання пестицидів та інших агрохімікатів, накопичення золошлакових відходів Трипільської та Чернігівської ТЕЦ. На сьогодні золовідвали переповнені, немає вільних резервних площ для розміщення золи, а подальше накопичення золи загрожує забрудненням ґрунтових і поверхневих вод. Залишаються невирішеними питання знешкодження гальванічних відходів, відпрацьованих розчинників, фарб та інших відходів хімічного виробництва, а також захоронення джерел іонізуючого випромінювання, термін експлуатації яких закінчився.

Україна «відома» в світі і своїми радіоекологічними проблемами. Особливу небезпеку для людини і біоти становлять радіоактивні речовини, що з'явилися внаслідок Чорнобильської катастрофи і поширені на значній території України. Атомна енергетика, незважаючи на сумний досвід в нашій країні, ще достатньо поширена і користується невиправданою популяризацією через порівняно невисоку вартість отримуваної енергії. Хоча на думку науковців, твердження про дешевизну атомної енергії — це навмисна фальсифікація: проектувальники АЕС не вносять у вартість «атомного» кіловата такі затрати, як переробка й захоронення радіоактивних відходів, та витрати, пов'язані з експлуатацією АЕС, зокрема, зумовлені вимогами щодо безпеки її роботи. Як пишуть німецькі експерти в цій галузі, «атомна енергія дешевша лише там, де безпека стоїть на другому плані».

Окрім місцевих проблем, вплив мають також масштабні катаклізми. Глобальні зміни клімату, які проявляються, зокрема, в почастиванні відхилень температури і кількості опадів від норми, знецінюють генофонд сортів культурних рослин та збільшують ризики рослинництва в країні. Водночас очікуються зміни природнокліматичних зон за рахунок зневоднення та опустелення або ж, навпаки, надмірного зволоження частини територій. Атмо-

сферна концентрація CO₂ в 2005 році значно перевищила природний діапазон за останні 650 тис. років. Одинадцять з останніх дванадцяти років (1995–2006) були серед 12 найжаркіших років за всю історію спостережень за температурою поверхні землі з 1850 р. У масштабах континентів, регіонів та океанів спостерігалися численні довгострокові зміни клімату. Вони включали «зміни арктичних температур та льодових покривів, широко поширені зміни кількості опадів та екстремальних погодних умов, таких як посухи, сильні опади, гарячі хвилі та інтенсивність тропічних циклонів». Проблематика змін клімату не обмежується лише рамками виконання Кіотського протоколу, згідно з яким Україна має право на продаж квот на емісію тепличних газів. Мова йде про створення надзвичайної державної програми підготовки України до життя і роботи в умовах глобального потепління, опустелювання, підняття рівня Світового океану.

Загалом в Україні основними джерелами забруднень довкілля є використання переважно далеких від екологічної сприйнятливості технологій в енергетичній, хімічній, гірничодобувній та інших галузях промисловості. Відтак покращення екологічної ситуації в країні можливе за рахунок, насамперед, переозброєння технологічних процесів у напрямі до безвідходних їх варіантів. Зважаючи на те, що таке технологічне переозброєння вимагатиме багато часу і великих капіталовкладень, пошуки суто екологічних заходів, які могли б упереджувати або ж пом'якшувати негативні наслідки змін навколишнього середовища, набувають вирішального значення.

Тому науковцями інститутів зоології ім. І.І.Шмальгаузена, гідробіології, ботаніки ім. М.Г.Холодного, фізіології рослин і генетики, біології південних морів ім. О.О.Ковалевського та Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка НАН України протягом останніх років розроблені науково обґрунтовані пропозиції щодо уповільнення формування кризових екологічних станів у тих ланках процесів, які мають негативний вплив на здоров'я людей, ефективність сільського, лісового та рибного господарств, опрацьовані способи впливу на біотичні компоненти навколишнього середовища з метою покращення належної корекції видового складу рослин і тварин. Було підготовлено проект Концепції загальнодержавної програми «Екологічні, біологічні та агробіологічні наслідки довгострокових змін клімату в Україні та заходи запобігання їхній негативній дії».

Важливою є також співпраця між державами. 16 червня 2007 року в Києві відбулася презентація нового природоохоронного документа «Національна екологічна політика України». Від інших законодавчих актів він відрізняється тим, що над його розробкою працювали понад 30 українських та міжнародних незалежних експертів, шість міністрів, науковці. А також у Києві в жовтні 2007 року відбулася перша міжнародна конференція «Співробітництво заради сталого розвитку, організована Федерацією «зелених» Європи і Азії, в якій взяли участь представники 18 країн. Результатом конференції стало рішення щодо проведення щорічних зустрічей «зелених» у рамках KIEF (Kyiv International Environmental Forum).

І все ж, незважаючи на всі спроби вчених запобігти кризовим явищам в екології та наближенню глобального шторму, на сьогодні немає дієвої і діючої програми покращення ситуації і сталого розвитку. При цьому важливо розуміти, що універсальний рецепт такого розвитку відсутній. Кожна країна повинна вирішувати проблему сталого розвитку, виходячи з власних цілей, національних особливостей та економічних можливостей.

Назріла гостра необхідність прийняття загальнодержавної програми з дослідження екологічних, біологічних, агробіологічних наслідків довгострокових змін клімату в Україні та розроблення дієвих заходів запобігання їхнім негативним впливам.

На нашу думку, можливим шляхом найімовірнішого збереження біосу є створення заповідних зон, окремих природоохоронних територій, діяльність яких підпадає під державний протекторат. Хорошим знаком є створення нових заповідників і збільшення заповідної площі. Найближчим часом буде створено три нових заповідники, відповідні укази з цього приводу нещодавно було підписано. Однією із заповідних зон стане столичний природний парк «Голосіївський», якому надається статус національного. Нарешті в Києві буде створений національний природний парк, площею понад чотири тисячі гектарів. Це дасть змогу зберегти особливо цінні природні комплекси та об'єкти, різноманіття видів рослин та тварин київського Подніпров'я, а також дозволить розвивати рекреаційні послуги для киян та гостей міста. Відповідно до указу, майже дві тисячі гектарів земель Голосіївського парку вилучать із підпорядкування столичного комунального об'єднання «Київзеленбуд» та передадуть національному природному парку «Голосіївський». Також новий національний природний парк під назвою «Прип'ять – Стохід» створять на території Любешівського району Волинської області. Його загальна площа становитиме майже сорок тисяч гектарів. Особливо привабливими тут є озера з піщаними берегами та річки Прип'ять і Стохід. Як повідомили в Мінприроди, потребу охорони цієї території зумовлює унікальний характер лісів, відсутність промислових центрів та значних забруднень. Загально зоологічним заказником «Чорнобильський-спеціальний» стануть й близько 50 тисяч гектарів території Київського Полісся в межах зони обов'язкового відселення. Тим більше, що тут мешкають 38 видів тварин, занесених до Червоної книги України. Як стверджують екологи, цей заказник стане одним із найбільших осередків екологічної мережі країни загальнодержавного значення у складі поліського екологічного коридору.

На кінець можна зазначити, що хоча робота з аналізу та програмування майбутньої і нинішньої ситуації проводиться як вітчизняними науковцями, так і в процесі міжнародної співпраці, загальнодержавної і особливо системної діяльності зі збереження природного фонду та покращення існуючого екологічного стану не відбувається. Всі заходи, що здійснюються в державі, проводяться або в недостатньому обсязі – локально, або отримують недостатнє асигнування, або часто існують лише на папері.

Джерела та література:

1. Бірюкова І. Єдиний шлях зберегти природу—заповісти // «День».- №143 від 29 липня 2007.- 2007.- С.4
2. Бірюкова І. Настільна книга для високопосадовців // «День».- №96 від 15 червня 2007.- 2007.- С.2
3. Вишневський Ю. Екологія почала різко погіршуватися // «Коментарі».- №15(74) від 20 квітня 2007.- 2007.- С.20-21
4. Лысенко О. Строительство виртуальных заповедников // «Коментарии».- №35(92).- 2007.- С.28
5. Покотило О. Дороже нефти // «24ua».- 14 апреля 2007.- 2007.- С10
6. Шепель О. Розбалансованість // «День».- №38 від 2 березня 2007.- 2007.- С.6
7. Щербак Ю. Сталий розвиток і майбутнє України // «День».- №167 від 3 жовтня 2007.- 2007.- С.4